

Шугай М.А.

Психологічний аналіз розвитку національної рефлексії в процесі навчальної діяльності

Всі спонукання людей, всі стимули їх суспільної поведінки, їх економічної, політичної і культурно-творчої діяльності, проходять через їх свідомість, перетворюючись у ній і отримуючи від неї специфічне забарвлення. Свідомість людини, як відомо, розвивається в культурній цілісності, де кристалізується досвід діяльності, спілкування і світосприйняття. Індивіду необхідно не тільки засвоїти цей досвід, але й перетрансформувати на його основі наявні природні можливості так, щоб обрати власний життєвий шлях. В основі життєвого самовизначення лежить рефлексія, яка дозволяє людині зробити свої думки, емоційний стан, свої дії і стосунки, в цілому себе предметом аналізу й оцінки.

Як суб'єкт психічної активності, індивід протистоять власній психіці як об'єктові, здійснюючи її рефлексію, регуляцію, корекцію, захист, тобто «зміну із збереженням», про що писав С.Рубінштейн (5.С.115). Психологічний зміст поняття «суб'єкт» вказує на феномен суб'єктивності як унікальної властивості людської психіки. Остання проявляється як рефлексивне усвідомлення себе самого, по-перше, як фізіологічного індивіда, який має біологічну спільність з іншими індивідами (соматичне «Я»); по-друге, як соціальної істоти, подібної до інших людей-членів соціуму (соціальне «Я»); по-третє, як індивідуальності, що характеризується власним психологічним світом, нетотожним психологічному світові будь-якої іншої людини, а також своєю ідентичністю, самістю (психічне «Я»); як духовної трансцендентальної індивідуальності (трансцендентальне «Я»). Рефлексія є формою активного особистісного переосмислення людиною тих чи інших змістів своєї індивідуальної свідомості, необхідних для успішного здійснення діяльності. Механізм рефлексивних процесів полягає в усвідомленні суб'єктом основ здійснюваних предметних, мислительних та моральних дій, вихідних установок, стильових характеристик особистості, зайнятих позицій, ролей. Тому вона виступає в ролі механізму, який опосередковує процес творення феноменів спонукальної сфери.

Вже на перших етапах формування етносу виникають певні психо-поведінкові архетипи-суть типові способи розуміння, які регулярно відтворюються та підсвідомо детермінують поведінку і мислення кожної людини етногрупи. В ході історичного процесу, вони, безсумнівно, модифікуються, проте через зв'язок часів зберігається певний психо-поведінковий інваріант, що реалізується на спільній мовній, культурній та морально-етичній основі. Він дає змогу народові зберегти етнічну самосвідомість, яка так необхідна для утвердження держави, її самобутності, індивідуальності та духовності, що формувалась тисячоліттями (7. С.84).

Дослідники української ментальності стверджують, що українська психічна структура вирізняється емоційно-почуттєвим характером, «кордоцентричністю» (провідна роль серця-умовно-образного центру емоційних явищ у психічній діяльності). Це виявляється в естетизмі народного життя і обрядовості, в артистизмі, вдачі, у прославленій пісенності, своєрідному гуморі. Емоційність українців визначає їх людяність-наділення вищими емоціями жалю, співчуття, милосердя, приязні, любові. З емоційністю української душі пов'язана глибока духовна за

змістом релігійності. Виховання духовності в українській національній долі заслуговує особливої уваги, оскільки в ньому міститься найбільш глибока на сьогоднішній день психологічна характеристика морального у його зв'язку з духовним. Але саме рефлексія з приводу цінностей моралі «переводить» діяльність у свідомий план. Якщо порівняти глибину укоріненості моральних принципів у свідомості морально нерелексивної особи та свідомого суб'єкта діяльності, то кидається у вічі різний ступінь їх духовної вартості, і не на користь першої.

На основі досліджень доглибинної психології про вирішальне значення раннього дитинства на формування вдачі, і соціально-культурної антропології про вплив культури на поведінку і характер етнічних груп-можна стверджувати, що так, як особисті прикмети характеру людини створюються у ранніх роках, так теж вплив культури на характер людини вирішується, головною мірою, в тому самому часі.

Соціальні, соціально-психологічні, психологічні і естетичні фактори перетворюють мистецтво у феномен надзвичайного сугестивного впливу. Методи сугесії (навіювання) є важливими при формуванні національного світобачення. Навіювання пов'язане з такою притаманною всім людям особливістю психіки, як навіюваність, ступінь якої необхідно враховувати, залежно від віку, життєвого досвіду, рівня культури, психологічного складу, особливостей характеру. Діти від народження різняться емоційною збудливістю, здатністю відповідати на численні впливи навколишнього життя, переживаннями більшої або меншої сили, стійкості, що впливає на процес прийняття виховних дій. Психологічні механізми сугестивного впливу мистецтва загострюють світовідчуття людини, роблять його емоційним, готують психіку до активного сприйняття інформації. Тому об'єктом проведеного дослідження стало мистецтво як засіб впливу на формування національної рефлексії.

Система виховання, яка склалась на ґрунті народної педагогіки, своїм корінням сягає глибоко в народну філософію, етику, мораль, в основі яких була ідея добра, справедливості.

Дитячий вік - важливий період становлення й розвитку (фізичного й духовного) людини - відзначається особливостями психічних процесів, що в кінцевому результаті виявляється в своєрідності дитячого мислення, емоційного стану, процесів сприйняття. Дитячий фольклор, який віками був супутником дитинства багатьох поколінь саме через те, що був співзвучний своєрідній дитячій логіці і світу дитячих фантазій, може якоюсь мірою стати ключем до їх розуміння, бути корисним матеріалом для дослідження дитячої психології.

У творчості з найбільшою повнотою розкривається суттєва, метафізична суть людської природи, творчий потенціал людини використовується не тільки на створення світу «поза людиною», але й у «ній самій», нового духовного складу особистості. Стилю її мислення й типу діяння. Для творчості дітей велике значення мають речі, які вони зробили самі. Багаті можливості для цього надають заняття декоративно-прикладним мистецтвом та різними формами дизайну. Почуття в більшій мірі керують поведінкою дитини, тому враження від реальності більші, ніж у дорослої людини. Образи її уяви дуже яскраві. Чим більше дитина бачила, чула, пережила, тим продуктивнішою буде діяльність її уяви.

Однією з форм зв'язку уяви з дійсністю, за психологічним аналізом Виготського, є зв'язок з образами, які дитина отримала з картин, книг, музики, залучення її до естетичного досвіду людства. Здатність комбінувати об-

рази життєвого та культурного досвіду на основі асоціацій і дисоціацій - є головним механізмом продуктивної уяви людини.

Поряд із завданнями естетичного виховання засобами музики ставиться мета сформувати в людині музичну культуру як важливу невід'ємну частину її духовної культури. Вивчення національних варіантів бароко, впливу його творів на виникнення специфічних естетичних ознак українського світовідчуття, формування національної рефлексії - актуальна наукова проблема.

Основна проблема людського існування - щастя конкретної людини - розв'язується лише через самопізнання, в якому виявляється «внутрішня», «сердечна» людина (Г.С.Сковорода). Самопізнання як в узагальненому вигляді - на рівні філософської рефлексії, так і в конкретно-індивідуальному, може сприяти створенню розумного громадського суспільства з відповідним державним устроєм, що забезпечив би плідний самовияв творчого потенціалу народу.

У процесі дослідження впливу музичного мистецтва на формування національного світобачення використовувався комплекс методів: серед емпіричних широко застосовувалось цілеспрямоване спостереження за учнями в процесі навчальної діяльності; проводились індивідуальні і колективні бесіди з учнями, анкетування, самооцінювання. Особлива увага приділялась експериментальному вивченню досліджуваної проблеми. У відповідності з завданням експеримент проводився в найбільш поширеному його вигляді - констатуючий, формуючий, контрольний. Під час дослідження використовувались генетичний та порівняльний методи.

В основу експериментально-генетичного методу дослідження покладена гіпотеза Л.С. Виготського про принципи вивчення психіки людини («лінія Виготського»). Методологічним змістом її є уявлення про те, що специфічні форми психіки не дані людині від народження, а лише задані як суспільні зразки. Тому психічний розвиток здійснюється у вигляді засвоєння цих зразків, у тому числі в процесі цілеспрямованого навчання і виховання.

Природний експеримент заснований на керуванні поведінкою експертів у повсякденних умовах їх життя шляхом введення ряду впливових і контролюючих дослідником факторів. Звичайність, природність умов при введенні на їх фоні експериментальних змін дозволяє прослідкувати дію цих змін і тим самим встановити їх роль і особливості впливу на явище, яке вивчається.

Констатуючий експеримент у процесі природної, але спеціально організованої діяльності виявляє певні психічні особливості і дає попередній матеріал про рівень розвитку відповідної якості. До першого етапу дослідження належить психологічний аналіз, що спирається на особливості засвоєння знань, формування навчальної діяльності, розвитку мислення й особистості.

Найбільш адекватним методом вивчення психічного розвитку є формуючий експеримент, який передбачає цілеспрямований вплив на учня з метою формування в нього певних якостей. Дитина розвивається в умовах виховання та навчання, тобто, певним чином організованого впливу на неї, через який ми прагнемо не зафіксувати стадію або рівень розвитку, на якому перебуває особистість, а допомогти їй перейти з цієї стадії на наступну. Під час цього просування вивчаються закономірності розвитку дитячої психіки.

Під час формуючого етапу експерименту впроваджувались творчі завдання, виявлялась специфіка виховання обдарованих і здібних дітей. Важлива роль відводилась розробці індивідуальних програм розвитку й саморозвит-

ку особистості. На підставі результатів дослідження внесені корективи до змісту, форм і методів навчання та виховання; створені виховні програми, які передбачають формування в учнів культури життєвого самовизначення і міжособистісного спілкування. До розкладу навчального дня була введена «творча година», під час якої проводились психологічні заняття, ігри з метою формування навичок самопізнання і самовиховання, ефективного спілкування. З метою становлення самостійності особистості (самовизначення, саморозвитку, самореалізації) проведено бесіди, анкетування на теми: «Яким бути саме мені?», «Ким бути?», «Пізнай самого себе», «Стань самим собою», «Що відрізняє тебе від інших?», «Погляд на себе очима сторонньої людини», «Більше всього я ціную в людині...», «Про себе я думаю, що я...», «Я поважаю свою подругу за те, що вона...», «Мій внутрішній світ», «Дивись на себе чесними очима», «Що я люблю?», «Кого називають ширим, щедрим, працелюбним, справедливим, людяним, сором'язливим, чуйним, мужнім, добрим, сердечним?». Враховуючи результати цих досліджень, а також аналізу емоційно-вольової, мотиваційної сфер та рівня пізнавальної активності учнів, були створені корекційні програми-тренінги інтелектуального розвитку, психічної саморегуляції характерологічних особливостей особистості, розроблені сюжетно-рольові ігри.

Враховуючи сугестивний вплив музичного мистецтва, з метою формування національної рефлексії складено доповнену і змінену програму з музики для учнів початкових класів. В її основу взято створений комплекс українських народних та професійних музичних творів. Перевагу надано пісням з бадьорим, веселим, життєрадісним характером, врахована природовідповідність творів, народний календар, а також методичні вимоги навчання співу з метою поступового розширення теоретичних знань учнів і обсягу їх голосового діапазону. Ефективність музично-етичного виховання може бути досягнута за рахунок свідомої і послідовної спрямованості, наголошення моральної сторони (а не тільки суто естетичної) викликаних музикою переживань; застосування нових методів роботи на уроках музики, зокрема методу діалогового моделювання музично-етичних ситуацій; активізація і розширення роботи по моральному вихованню дітей через гуртки, клуби, самодіяльні колективи музичного спрямування.

Комплексний підхід до виховання вимагає взаємозв'язків і взаємопереходів різноманітних форм і видів діяльності дитини. Необхідно вивчати і перевіряти психологічні умови і механізм цілеспрямованого формування в учнів певних якостей, та вміти керуватися комплексним підходом у вихованні особистості. Здійснення виховних заходів вимагає врахування особливостей і характеру різних видів діяльності, які формуються. Провідна діяльність максимально сприяє розвитку не тільки інтелектуальної сфери, психічних процесів, властивостей і станів, а й становленню повноцінної особистості. Правильна організація навчальної діяльності допомагає формуванню у молодших школярів довірливості психічних процесів, рефлексії власних способів дій і поведінки.

На уроках музики та в позакласній роботі значне місце відводиться музично-ритмічним іграм. У процесі музично-творчої діяльності пропонується учням імпровізувати малі сцени у ролях на теми загальновідомих українських народних казок.

Позитивною рисою характеру українців є етичний критерій. Етика у суспільному житті - це одна з найголовніших основ людського життя, поведінки і добробуту. Українці вважають за етичне все те, що справедливе.

Під час дослідження були проведені уроки етики на теми: «На вулиці скрипка грає» (Вчити слухати музику), «Чужа біда - моя біда» (Виховувати співчутливість і доброзичливе ставлення до людей), «Даруй добро і радість людям», «Некажи, що ти добрий, а зроби щось добре» та інші. Аналіз протоколів бесіди на тему «Кого називають українцем?» свідчить про те, що вміння дати визначення поняття вказує на усвідомлення учнем істотних ознак; показує кількість якостей, якими оперує учень при аналізі певної ситуації, взятої з музичного твору, навколишнього життя чи власного морального досвіду. Систематичне використання засобів мистецтва є дієвим способом цілеспрямованого керування процесом становлення українського менталітету. Самооцінка власних рис характеру і моральна оцінка - невід'ємні складові моральної свідомості. Самооцінка в молодших учнів перебуває ще в процесі свого становлення. Єдиний шлях розвитку самооцінки - включення учнів у активну оцінювальну діяльність. Існує вікова закономірність, суть якої полягає в тому, що молодшому школяреві набагато легше оцінити іншого, ніж самого себе. Молодший шкільний вік-сприятлива пора для формування в дитини потреби в моральному ідеалі. Потрібно проводити цілеспрямовану роботу для визначення національного типу народного ідеалу. З цією метою проводились під час експерименту етичні бесіди з учнями, які включали етапи: 1) з'ясування стану сформованості моральних уявлень і понять в учнів з теми, яка вивчається; 2) аналіз спеціально дібраних прикладів, що відображають істотні ознаки моральних понять, 3) наведення зразків моральної поведінки, взятих з навколишнього життя, художніх творів, музичних засобів, 4) узагальнення, висновки, переконання учнів, 5) формування національного типу ідеалу.

Проведений аналіз усвідомлення та сприйняття учнями особливостей української національної психіки свідчить про сприятливий вплив засобів музичного мистецтва. Розвиток національного світобачення передбачає засвоєння та усвідомлення змісту рис національного характеру, оволодіння певними моральними знаннями, високого рівня національної самосвідомості, вироблення певного ставлення особистості до самої себе.

Література

1. Выготский Л.С. Соб. соч. в 6т. Т.2.- М.: Педагогика, 1982.- 389с.
2. Історія української музики.- Т.1.- К: Музика. 1989.
3. Kniashynskyj A. The spirit of the nation. //Sociological - ethno psychological studies.-Munchen, 1959.
4. Кошиць О. Про українську пісню й музику.- К.: Музична Україна, 1993.
5. Максименко С. Основи генетичної психології: Навч. посібник.- К.: НПЦ Перспектива, 1998.
6. Рубинштейн С.Л. Человек и мир.. Проблемы общей психологии. - М.: Педагогика, 1973.
7. Українська душа. (Під ред. Храмової).- К.: Фенікс, 1992.